

A NOVA POSONIENSIA ÉS AZ ÚJSÁGOLVASÓK A XVIII. SZÁZADBAN.

Az időszaki sajtó története Magyarországon, éppúgy mint máshol is, hosszú ideig sem a történettudomány, sem az irodalomtörténet számára nem jelentett önálló problémát. Az egyik legfeljebb forráskritikai szempontból foglalkozott a hírlapokkal, a másik a bibliográfia birodalmába utalta őket és pusztá regisztrálásra, a sajtótermékek leírására szorítkozott. Az adatok gyarapítása, a hírlapok statisztikájának bővítése látszott egyetlen feladatnak.

Ezután alig találhatjuk csodálatosnak, hogy az öncélú „sajtótudományi” szemponttal fellépő újabb kutatók az adatok felülvizsgálatát tűzték ki első célul és mindenekelőtt azt akarják eldönteni, vajjon léteztek-e egyáltalán a bibliográfiákban rendszerint másod-, harmad-, sőt tizedkézből átvett adatok nyomán leírt „hírlapok” és hogy azok valóban hírlapoknak tekinthetők-e. Ennek a revíziós mozgalomnak eddig legfontosabb eredménye az, hogy a Pintér Jenő irodalomtörténetének legutolsó kiadásában is még elsőként említett Szentiványi Márton-féle *Ephemerides* nem volt hírlap, a *Mercurius Hungaricus*ra pedig a rendszeres időszakosság kritériuma csak fenntartással alkalmazható.¹

Az eddig legrégibbnek elkönyvelt két magyarországi hírlap ilyen történeti átértékelése megnöveli az időrendben harmadik helyen álló *Nova Posoniensia* jelentőségét. Ennek valóságos fennállásához nem fűződhet kétség. Két példánya ma is Budapesten van, a M. Tudományos Akadémia, illetve a Nemzeti Múzeum hírlaptárának birtokában, az utóbbi 7 számból másodpéldánnyal is rendelkezik. A harmadik példányt pedig — ez Pozsonyban, az evangélikus líceum könyvtárában volt és jelenlegi sorsát nem tudjuk — megbízható leírásból ismerjük. A meglévő példányok kétségtelenül bizonyítják, hogy igazi hírlappal állunk szemben, amely szigorú következetességgel minden héten állandó címmel és formában jelent meg. Havonként egyszer mellékletet is adott *Syllabus rerum memorabilium quae mense ... Anno Christi ... nuntiatae sunt cum Clauae Historico — Genealogico — Geographica* címmel. Ez utóbbi az újság nyomtatóját is megnevezi, sőt a megjelenés helyét is: *Posonii apud Joh. Paulum Royer Ciuem et Typogr.* A főlapnak az 1721. évben megjelent utolsó száma végén a nyomtató boldog új esztendő-t kíván s itt is megmondja a nevét. A főlap egyes számai nincsenek megszámozva, csak a megjelenés dátumát viselik a fametszetű fejléc alatt, de az oldalak folyamatosan számozva vannak, megszakítás nélkül végig a két meglévő évfolyamon.

A főlap is, a melléklet is négy negyedréti oldalból áll, az utóbbi lapjai azonban nincsenek számozva. A főlap tördelése kéthasábos, a melléklet nincs hasábokra osztva. A főlap és a melléklet összefüggését nemcsak az bizonyítja, hogy az egyik példányban a melléklet a megfelelő hónapok végéhez van kötve, hanem ilyen utalások is, mint „de qua nuper diximus“, „nuntiabamus nuper“ stb. Az összefüggés különben nem szorul külön igazolásra, a melléklet címe és a nyomda azonossága elég bizonyíték. A legteljesebb példány — jelenleg a Nemzeti Múzeumban van s Thaly Kálmán gyűjtéséből származik — 1721. július 30.-ával kezdődik és 1722. szeptember 10.-én végződik. Az első szám a 81. lappal kezdődik, tehát az indulás valószínű időpontja 1721 március 12, a megszűnés időpontja nem állapítható meg pontosan.²

Kérdezhetjük, vajon van-e még megoldandó probléma a *Nova Posoniensiá*val kapcsolatban, mikor lapunk a saját jószántából ilyen sokat árul el önmagáról? Mégis van. Mégpedig szigorúan filológiai és bibliográfiai értelemben is: a lap szerkesztőjének vagy szerkesztőinek kérdése, a megindulás és főleg a megszűnés oka és körülményei, szorosabb történeti szempontból pedig a lap közönségének és elterjedésének, hatásának és eredményeinek a problémája. Már itt meg kell mondanunk, hogy az első kérdéscsoportra nem találtunk végleges választ, a második, a történeti és társadalmi összefüggések hálózata azonban gazdagabb következtetésekre nyújt alapot, amelyek talán a filológiai vizsgálathoz is újabb támpontokat adnak.

A lap keletkezésének és megszűnésének körülményeit a tudományos irodalom Ferenczy hirlaptörténetétől Pintér Jenőig nagyjában és egészében egyező módon adja elő. Ezek szerint megindítója és első szerkesztője Bél Mátyás volt, 1722-ben azután a pozsonyi jezsuiták kezébe került, akik csakhamar megszüntették.³ Ferenczy forrása Haán Lajos, Bél Mátyás életrője, aki részben saját adatai, részben más források alapján szintén Bél Mátyásban látja a lap megindítóját.⁴ Ugyanígy Markusovszky Sámuel, a pozsonyi evangélikus líceum történetírója,⁵ aki Harmath Károly⁶ nyomán a pozsonyi példányban Institoris Mossóczy Mihálytól származó kéziratos bejegyzést használja forrásul: „Auctores egregii huius utilissimique instituti erant Docentes Scholae Aug. Confessionis Posoniensis. Sed Jesuitarum invidia coacti sunt opus vixdum inchoatum deserere, hisque suis Antagonistis relinquere continuandum, quem tamen laborem paullo post et ipsi abruperunt, quia sine dubio euentus conatibus votisque non respondebat. Haec ex re Joh. Tomka Szászky celebris, dum viveret, huius Scholae Rectoris notavi. Et revera ipso, harum hebdomadarium relationum inspectio indiguit non obscura, Segmentum ultimum, ad diem 29 Iulii 1722, non ex eodem, quo priora, calamo profluxisse, quia et stilus multum a priori est diversus, et novum charti praefixum insigne“.

A szokástól eltérően, amint visszafelé haladunk a források során, az adatok nem gyérülnek, hanem gazdagodnak. A pozsonyi példány bejegyzése — bár Bél Mátyásról nem szól — azt mondja, hogy a szerkesztők a pozsonyi líceum tanárai. A bejegyzés szerzője, Institoris

Mossóczy — az ő magánkönyvtárából származott a Harmath által ismertetett példány — Tomka-Szászky tanítványa volt, az pedig még ismerte Bél Mátyást és az ő földrajzi-történelmi tudományos törekvéseinek folytatója és örököse volt.⁷ Az adat tehát megbízható helyről látszik származni. Persze gyengébb lábon áll Harmath következtetése, „E szerint Beer Frigyes Vilmos, Marth Mátyás és Bél Mátyás voltak e vállalat megindítói, kik ez időben működtek a pozsonyi egyház szolgálatában“. A pozsonyi ág. ev. iskola rektora valóban 1721-ben lett Beer, közvetlen elődje pedig Marth volt. Bél Mátyás maga azonban már 1719 óta felcserélte az iskola vezetését a városi lelkészséggel — igaz, hogy az iskolára továbbra is befolyást gyakorolt s így a Mossóczy-féle szöveg közvetve rá is alkalmazható.⁸

A pozsonyi példány bejegyzésében találjuk említve egyszersmind a jezsuiták erőszakos beavatkozásának, a lap kényszerrel való elvételenek bizonyítékeképpen a fejlécrajz változását. Csakugyan, a *Nova Posoniensia* lapfeje 1722 közepéig angyalt ábrázol, aki egyik kezében a magyar, másikban a császári címet tartja — 1722 július 29-én aztán új fejléc jelenik meg: az angyal eltűnik, helyét hatalmas kétfejű sas foglalja el, amelynek gyomrában foglal helyet a magyar címer. Ugyanekkor — mondja ismét Mossóczy — a lap stílusa is változáson megy keresztül.

Nyilvánvalóan a pozsonyi tradíció alapján ír a *Nova Posoniensia*-ról Szinnyei József is első összefoglaló sajtótörténeti cikkében.⁹ Bél Mátyás mellett ő is tud Marthról, meg az erőszakos elvételről. De Szinnyei ismét a források egy új, bár szintén pozsonyi eredetű csoportjához vezet. Adatát C. F. Wigandnak a *Pannonia* 1848. július 4-i számában megjelent cikke sugallja, ez pedig ismét Schwartner statisztikájára, továbbá Csaplovics János és Gyurikovics György kézirati közléseire hivatkozik. Az utóbbi megvan a Nemzeti Múzeum kézirattárában.¹⁰ Gyurikovics — pozsonyi szenátor, majd váltótörvényszéki ülnök — feljegyzéseiben a Mossóczy-féle példányra támaszkodik. Vagy annak bejegyzéséből, vagy közvetlenül Mossóczytól vett értesülés alapján Marthot tartja a szerkesztőnek, tud az elvételről is, de Bél nem említi.

Schwartner¹¹ közvetlenül Mossóczytól szerezte értesülését, az elvételről ugyanazt mondja, mint az előbbiek, szerkesztőt név szerint nem nevez meg. Bél szerkesztőségét a forrásoknak ezen a vonalán egyedül Csaplovics említi.¹² A pozsonyi szerzők közül Ballus Pált kell még megemlítenünk, akinek a könyvét Haán Lajos említett műve is forrásként idézi. Szerinte Bél volt a szerkesztő; a lapot később betiltották, mégpedig olyan okokból, amelyek a magyar történet kutatója előtt nem ismeretlenek. Ballus megbízhatósága iránt kétséget támaszt az, hogy a lap szerint 1726-ban indult.¹³

A forrásoknak eddig tárgyalt két csoportja nagyjából egyező módon adja elő a *Nova Posoniensia* keletkezését és megszűnését; Bél Mátyást éppen a legautentikusabbnak látszó kiindulópont — a pozsonyi bejegyzés — nem említi, szerkesztőségére csak következtetnek azok, akik az adatokat már másodkézből veszik. Tegyük még hozzá,

hogy mindezek az adatok pozsonyiaktól és evangélikusoktól származnak s már szövegük fogalmazása is elfogultaknak mutatja őket „antagonistáikkal“, a jezsuitákkal szemben.

A források egy harmadik csoportja azután még érdekesebb változatot mutat. Ezek a pozsonyi-evangélikus tradíciótól, legalább is látszatra, függetlenek. Wallaszky könyve első kiadásában csak annyit mond: „*Primae relationes hebdonadariae idiomaticae latino scriptae fuere Posonienses, auctoribus Jesuiticis, anno 1721. inchoatae, quae tamen vix annis duobus continuabantur*“. Szó sincs Bél Mátyásról, de evangélikusokról sem!¹⁴ És Wallaszky nem áll egyedül. Az *Ephemerides Budenses* 1790-ben megjelent „Nuntium“-a visszapillant a megelőző latin újságokra; elsőként a *Nova Posoniensiát* említve ezt mondja: „Abolita enim Societas Jesu his scribendis, publicandisque in Collegio Posoniensi anno 1721 manus admouit“. Pedig az *Ephemerides Budenses* szerkesztői ugyancsak nem voltak a jezsuiták barátai! A források láncolata azonban ebben az irányban nem vezet tovább, sőt maga Wallaszky, könyvének 1808-i második kiadásában megtér az általános felfogáshoz és most már a jezsuitákat teljesen elfelejtve ő is — indokolás nélkül — Bél Mátyást kiáltja ki az első latin újság kezdeményezőjének.

A két főprobléma — Bél Mátyás, illetve pozsonyi hitsorsosai s tanártársai szerkesztősége, valamint a jezsuiták szerepe s a lap elvétele — nyílt kérdés marad. Nem segítenek a levéltárak sem. Hallgatnak a kancelláriai akták (helytartótanács 1722-ben még nem volt) és az Orsz. Levéltár jezsuita iratai is. A jezsuiták pozsonyi házának kéziratos története az Egyetemi Könyvtárban csak 1720-ig terjed. De Schönwitzky és mások látták a folytatását Pozsonyban s feltételezhetően emlitenék lapunkat, ha azt a jezsuiták szerkesztették volna. Az evangélikus iskola történetírója pedig, Markusovszky, aki átnézte az ev. egyházi és iskolai levéltárakat Pozsonyban, feltétlenül emlitené, ha az evangélikusok híres hírlapjáról megtudott volna valamit.

Nem vezet nyomra a Royer-nyomda története sem. Royer pozsonyi megtelepedésének dátumát a szerzők egy része 1715-re, másik része 1718-ra teszi.¹⁵ Ha Royer 1715-ben már Pozsonyban működött, akkor nehezen érthető, hogy Bél Mátyás miért csak 1721-ben gondolt hírlap kiadására, holott akkor már jómódú lelkész s a mellett igen elfoglalt ember volt, előbb pedig az iskola rektora, aki — mint ezt látni fogjuk — e minőségében nagy hasznát vehette a hírlapnak. Bizonyos különben, hogy Royer katolikus volt s családja éppen a jezsuiták pártfogását élvezte, viszont az is igaz, hogy a nagyszombati konzisztórium 1720-ban (vagy 1716-ban?) a nyomda bezárását kérte a kancelláriától, mert attól tartott, hogy eretnek iratok terjesztőjévé válik. Az igazság bizonyára az, hogy, mint jó üzletember, mind a jezsuitákkal, mind az evangélikusokkal jó viszonyban volt, akár késői utóda, Landerer Mihály, a *Pressburger Zeitung* alapítója. Tény az, hogy nyomdái megbízásokat katolikusoktól és protestánsoktól egyformán vállalt: Bél Mátyás műveinek egy részét ő nyomtatta, a *Nova Posoniensiában* viszont katolikus vallásos művet is hirdet.¹⁶

Tévedés az is, hogy Royer a *Nova Posoniensiára* királyi privilégiumot kért volna. Privilégiumot még Landerer sem kért a *Pressburger Zeitunghoz*,¹⁷ az első magyarországi hírlap, amely királyi kiváltságlevéllel jelent meg, Ráth Mátyás Magyar Hirmondója volt. Nyomdai privilégiumok adásával sem foglalkozott a kancellária 1730-ig. 1715 és 1720 között — ez még a szatmári béke után következő átmeneti korszak, amely pestisjárárs, török háború és országgyűlési viták terhét viseli — a cenzurában is üresedés állott be. Voltaképen 1705 óta — ekkor halt meg Szentiványi Márton, akire I. Lipót az egész magyarországi cenzurát bízta — a cenzurára nem volt kijelölt hatóság Magyarországon. III. Károly csak 1721. március 30-án kelt rendeletével ruházta át Szentiványi Márton előbbi megbízatását a nagyszombati egyetem mindenkori kancellárjára azzal, hogy az egyes egyházmegyékhez saját hatáskörében nevezze ki helyetteseit a jezsuita doktorok közül.¹⁸ A rendeletet Szerdahelyi Gábor csak június 17-én küldi le a pozsonyi jezsuita kollégiumnak azzal, hogy azt a városi tanács által hirdettesse ki. A kihirdetés persze újabb késedelmet jelentett és — mint a dátumokból látjuk — akkor a *Nova Posoniensia* már az első évfolyamának derekán tartott, cenzurától mentesen. Az irodalmi adatokkal összevetve nem valószínűtlen az a feltételezés, hogy a cenzurától nem gátolt evangélikusok indították meg a lapot s a jezsuiták később — amikor felfedezték az új rendelet által rájuk ruházott hatalom jelentőségét — a maguk számára sajátították ki. De ez ismét csak feltételezés és nem bizonyosság.

Ha most már a legilletékesebb tanút, magát a *Nova Posoniensit* hallgatjuk meg, akkor egyetlen adatot találunk, amely Bél Mátyás szerkesztőségét, vagy legalább közreműködését nagyon valószínűvé teszi. A *Syllabus* 1721. októberi számában *Ex Gallia* cím alatt olvasuk, hogy a francia királyi Akadémiához megkeresés érkezett Pétervárról. Egy ismeretlen nyelven írt könyv megfajtására kéri a francia halhatatlanokat, amelyet a Káspi-tenger mellett talált a cár által kiküldött földrajzi expedíció. A könyv származási helyéről a *Nova Posoniensia* arra következtet, hogy az talán szkita betűkkel van írva, olyanokkal, amilyenekről nem sokkal régebben egy itteni szerző a hún-szkita irodalomról írt munkájában szólt.¹⁹

Ez világos utalás Bél Mátyásnak *De vetera litteratura Hunno Scythica* címmel valóban csak három évvel előbb megjelent művére. A *Nova Posoniensia* még egy kérést fűz ehhez a híréhez: kérjük a francia tudósokat, hogy annál figyelmesebben kezeljék az ügyet, mert a magyar nemzetnek nagy érdeke fűződik ahhoz, hogy irodalmát ilyen ősi emlékekkel gazdagítsa! Valóban, ha valakinek, akkor Bél Mátyásnak feketett ennyire a szívéen a szkita irodalom sorsa. Nemcsak a jezsuitákról, de talán még pozsonyi evangélikus tanártársairól — kik közül majd csak Tomka-Szászky fogja több mint egy évtized mulva átvenni Bél földrajzi és történeti érdeklődését — sem tétélezhető fel ez a lelkes érdeklődés egy idegen földön talált nyelvemlék iránt.

Magának a hírlapnak a tartalma, a kornak és a nemzetközi fejlődés akkori stádiumának megfelelően is meglehetősen személytelen.

Rövid, referáló hírek, mégpedig úgy csoportosítva, hogy a legtávolabbi országokkal kezdődik a lap s utolsó helyen hozza a pozsonyi vagy esetleg Magyarország más helyéről származó híreket. Feltűnő a szerkesztő tudományos érdeklődése: akadémiák ügyei, tudományos expedíciók, ritka tünemények természettudományilag pontos leírása nagy helyet foglalnak el. A városnevekhez vagy más szokatlan fogalmakhoz sokszor többsoros magyarázatot fűz csillag alatt, különösen a *Syllabusban*.²⁰ A svéd történeti akadémia alapszabályainak a dec. 10-i és dec. 17-i számban összesen 8 hasábot szentel, tehát annyit, amennyi egy egész szám terjedelme! A felvilágosodás halvány előszelét leheli egy Holsteinből származó hír 1722. ápr. 3-ról, amelyben a sorok között keményen elítéli a jobbagyok sanyargatását.

De nem lehet célunk itt a *Nova Posoniensia* tartalmi részletezése: csak annyiban van rá szükségünk, amennyiben a szerkesztő személyére világot vethet. Tudós hajlandóságú és felvilágosult eszmék felé vonzó szerkesztő pedig elvégre jezsuita is lehetett volna. A pozsonyi jezsuita kollégium 1721. és 1722. évi tanárai közül öten is fejtettek ki irodalmi működést, egyikük, Rost Tamás Timon kronológiáját rendezte új kiadásban sajtó alá, tehát a történelemhez értett.²¹ Itt tanított ugyanebben az évtizedben Faludi Ferenc is. A tanulók száma 1729-ben 568 volt. Jezsuiták és evangélikusok tehát egymás méltó vetélytársai, a két iskola egyformán vette ki részét a felvilágosodás korai nemzedékének neveléséből.

Bár az is bizonyos, hogy a *Nova Posoniensia* magyar hírei között van egy csoport, amely elsősorban a protestánsokat érdekelte. Ez a hírcsoport az 1715-i országgyűlésről kiküldött vallásügyi kommisszió pesti, majd pozsonyi tárgyalásairól számol be, a bizottság ülésezése alatt, ha 2—3 sorban is, de minden szám megemlékezik annak haladásáról. Tudjuk, hogy Bél Mátyás a kommisszió protestáns tagjainak tanácsadója és történelmi szakértője volt. A tárgyalások nem vezettek eredményre s később a Carolina Resolutio a protestánsok jogi helyzetét a Lipót idejéből fennmaradt formák között tartotta meg.²² Ez a jezsuiták érdekeinek és kívánságainak nyilván meg is felelt s így jezsuita szerkesztő bizonyára nem említette volna ismételten a protestáns sérelmek tárgyalását. Valóban, a kritikus 1722. júl. 29-i szám-tól kezdve ez a hírcsoport elmarad s a lap stílusa — az irodalmi forrásoknak igazat adva — konzervatívabbá, aulikusabbá válik. Az országgyűlésre érkező császár-király bevonulásáról pompás, több hasábra terjedő leírást ad a lap. A változás különben már előbb is észlelhető: a július 25-i számban vastagon szedett kéthasábos verses köszöntő ünnepli egy katolikus püspök aranymiséjét. Augusztus 5-én azután már loyolai Szent Ignác pozsonyi ünnepléséről olvasunk!

Mindezek alapján azonban mégsem tudjuk véglegesen eldönteni a *Nova Posoniensia* két alapproblémáját. Az sincs egészen kizárva, hogy a lap vezetését maga Rover tartotta a kezében — ő szerepel csak a lapon név szerint — és jezsuiták meg evangélikusok egyformán segítettek neki a nélkül, hogy egymásról tudtak volna. Nagyon valószínű, hogy később, Royer utódjának, Landerernek lapjánál, a *Pressburger*

Zeitungnál, szintén ez a helyzet. A vallási ellentét ekkor, ott, ahol állami vonatkozástól függetlenül érintkeztek egymással a különböző felekezetek, nem volt már oly éles, mint néhány évtizeddel előbb. Kölcsönösen megtalálták az együttélés modus vivendiját. 1682-től kezdve Pozsony város előljáróságában már újra helyet kapnak a luteránusok.²³ A katolikus egyházi hatóságok canonica visitatiói a pozsonyi evangélikusoknál mindkét fél meglegedésére, békés szellemenben folynak le.

A bibliográfiai problémák kielégítő megoldását csak új adat felbukkanása hozhatja meg. Addig vegyük szemügyre most már a Nova Posoniensia közönségét, társadalmi hátterét.

*

A nyelvkérdés a XVIII. század számára még nem volt kérdés.²⁴ De éppen ezért, a nyelv megválasztása nyilvánvalóan jellemző a XVIII. század elejéről származó sajtótermékre. Ha a nyelv nem kérdés, akkor megválasztását kétségtelenül kizárólag a gyakorlati szempont dönti el, az az óhaj, hogy az írásművet megértsék azok, akikhez szól. Különösen így áll ez az újságnál. Újság nem lehet el olvasók nélkül, újságot nem ír senki az asztalfiókjá számára. Az újság nem is szorosan vett írásmű, hanem az olvasókkal való kapcsolat eszköze, irodalmi műveknek — de egyéb közölnivalóknak is — közvetítője. A XVIII. század első felében a magyar irodalom nyelve a latin.²⁵ Az újság azonban nem azonos az irodalommal és azokban az országokban, amelyek az első magyar hírlapok számára mintákat szolgáltathattak, az újságok nyelve kezdettől fogva a nemzeti nyelv volt, elsősorban a latinul nem is értő városi polgárok nyelve. A latinnyelvű irodalom megél a mecénások bőkezűségéből, számára ez kielégítő szociológiai háttér, de az újságot csak azok tarthatják el, akik olvassák is.

Kiknek a számára írhattak latin nyelven újságot Magyarországon 1721-ben? Ha erre a kérdésre felelünk, megismerjük a Nova Posoniensia olvasóközönségét, sőt egyúttal képet nyerünk a XVIII. századi újságolvasókról általában.

A városi polgárság, mint az újság közönsége, eleve számításán kívül marad, mert annak a számára nem latinul, hanem bizonyára németül írtak volna, aminthogy németnyelvűek a Nova Posoniensiát közvetlenül követő magyarországi újságok: az *Ofnerischer Mercurius* és a *Pressburger Zeitung*. Ezért alig vagyunk kénytelenek külön vizsgálat tárgyává tenni, hogy vajjon volt-e egyáltalán elegendő számú polgárság Magyarországon ahhoz, hogy annak a számára újságot adjanak ki.

Az újságforma kialakulása Európában mindenütt a városi életformával függött össze. A városi lakosság számára a rendszeresen érkező hír közszükségleti cikk, amelyet érdekében áll beszereznie. Magyarországon pedig ez a városi-polgári réteg, mint az újság „fogyasztója”, nem vállalhat még szerepet. Természetes, hogy még inkább áll ez az írástudatlan jobbagyságra, amelynek a számára csak

a század második felében alakul ki az a megoldás, hogy az újság tartalmát felolvassák előtte. Ez a szokás nálunk egészen 1848-ig feltehető, de a XVIII. század első felében még ismeretlen.²⁶

De ott van a nemesség, amely az egyetlen politikai vezetésre alkalmas osztály, az egyetlen, amelynek számára hírlapot írni érdemes és amelynek a maga részéről is érdemes hírlapot olvasni. És a közéletben hozzá van szokva a latin nyelv használatához, tehát a nyelvkérdésnek, mint problémának felvetése is egészen haszontalan. Vajjon így van-e? III. Károly korában a nemes családok száma alig 25—28.000. Az első valamelyest megbízható összeírás, az 1754—55-i szerint akkor 32.000 nemesi család volt s ebből is 18.000 a birtokos, 11.000 az egytelkes, armalista parasztnemes, aki csak a megélhetési minimummal rendelkezik. És a *Nova Posoniensia* évi előfizetése 5 forint, 10 mázsa búza ára!²⁷

A szatmári béke valóban biztosítja a nemesség összes rendi kiváltságait, a királyválasztás és az ellenállási jog kivételével. Létrejön a rendi kompromisszum, amely a magyar fejlődést elválasztja az európaiától és megakadályozza a felvilágosult abszolutizmus teljes kibontakozását. A nemesség hatalma tehát látszólag csorbitatlan, teljesebb, mint tőlünk nyugatra bárhol. Csakhogy ennek a nemességnek egyetlen gondja éppen a féltett privilégiumoknak a fenntartása. A korszerű haladást, a progresszív termelési módszereket és az azzal összefüggő magasabb művelődést nem ő képviseli, hanem az abszolutista kormányzat, amely ellen nemzeti tekintetben egyébként tiszteletreméltó ellenállást fejt ki.

Már a rendi kompromisszum jellege is kizárta, hogy a nemesség a magasabb művelődés hordozója legyen, politikai műveltsége is látszólagos hatalmi helyzete alatt állott. A III. Károly alatt tartott diéták szónokai keserűen emlegetik, hogy a régi időkben a nemes ifjak a főurak váraiban és a királyi városokban nevelődtek, holott ma senki sem törődik velük, az általános anyagi romlásban — amelyhez persze a háború és természeti csapások is hozzájárultak — neveletlenül nőnek fel, elparlagiasodnak, lesüllyednek az alsó néposztályokba. A helyzet javítására hozott javaslatokat éppen a rendiség nem engedi megvalósulni s így a művelődés ügyét az uralkodó kénytelen kezébe venni.

Viszont éppen ezért ennek a művelődésnek a tengelye a latin nyelv marad, a nemesek úgyszólván csak ezt tanulják mind a jezsuita, mind a Carolina Resolutio visszafejlesztő tendenciáinak keményen ellenálló protestáns iskolákban; tehát világos, hogy a latin műveltségű nemesség latin újságot olvas — halljuk ismét az ellenvetést. Vajjon csakugyan megtanult-e latinul a nemesség? Decsy Sámuelnek több mint félévszázad múlva is más a véleménye. „A' mi keveset tanultak ezek az iskolákban, azt-is mindjárt el-felejtették, nem lévén abban semmi gyakorlások, és, mivel szűk volt a' magyar könyv, vadászatban, halászásban, kortsmákon való heverésben, egymással való veszekedésben, és más efféle trágárságokban töltötték-el ifjú idejüket“. A szegény nemes ember kénytelen pörét lelkiismeret-

retlen prókátorokra bízni „a deák nyelvnek nem értése miatt“, de még a hivatalokból is azért szorítják ki az idegenek, mert nem tud latinul. „Hány nemtelen ágyból származott idegenek nem-vették el nemes ifjainknak kenyerét, tsak azért, hogy ők idegenek lévén a' polgári székeknek szokott nyelvét, a' deák nyelvet, ha mind imígy amúgy-is, értették.“²⁸

A nemesség nagy része tehát a latin újságot nem értené, műveltségi állapota miatt nem is kívánná, szűkös anyagi helyzetében talán megfizetni sem tudná. De nehezen is jutna hozzá. Az újság viszonylagosan gyors szállítást kíván, minden szám lehetőleg azonnal el akar jutni az olvasóhoz. Könyv még többéves korában is „új“ lehet, az újság a XVIII. században is gyorsan válik régivé. És a nemesség, elszórtan, vidéki kúriákban, diaszpóra-életformában él. Mennyire más ez, mint az a városi környezet, amelyben Nyugat-Európa sajtója Bél Mátyás idején már nagygyá nőtt! Hogy a század második felében érezték ennek a szétszórt életformának hátrányait, azt világosan jellemzi Ráth *Magyar Hirmondójának* bevezető Tudósítása, amelyben éppen azért tartja szükségesnek a hírlapot, hogy ne éljünk egymástól elszigetelten, „mint féreg a dióban“! Valóban európai unikumnak, úttörő kezdeménynek számíthatott a maga korában Ráth vállalkozása, amikor 103 helyre kellett eljuttatni összesen 320 példányban megjelenő hírlapját. Ma is, mint akkor, a politikai újság olvasóinak viszonylag legnagyobb száma a megjelenés helyén csoportosul, a XVIII. század első felében a nagy távolságra való terjesztés elébe anyagi természetű akadály is tornyosult: a posták ritkasága és lassúsága. Hogy a XVIII. század végére hogyan hárultak el a nemesség helyzetéből származó összes akadályok az újság útjából, arra most nem fogunk még végleges feleletet találni. De hogy ezek a XVIII. század elején még teljes erejükkel érvényesültek, az nem lehet kétséges.²⁹

Az újságolvasással szemben azonban még egy súlyos akadály rejtett a nemességnek életformájából, társadalmi helyzetéből adódó lelki struktúrájában is. A rendi nemesség beállítottsága a nyilvánossággal szemben egészen más, mint amilyent a hírlap feltételez. A nemes számára a nyilvánosság közvetlen adottság; a közéletben személyesen vesz részt, úgy érzi tehát, hogy semmi szüksége arra, hogy a közélet folyásáról mások tájékoztassák. A közügyeknek közvetlen intézését igényli a maga számára. A vezetésben személyesen és tettekkel vél részt venni, amikor a megyegyűléseken, úriszékeken és főleg az országgyűlésen jelen van. Ez az ő közvetlen nyilvánossága, amely az újság közvetett nyilvánosságával szöges ellentétben áll. És ebben a közvetlen nyilvánosságban az ő szavát nem numerálják, hanem ponderálják, nyilvános fellépése nem vélemény, hanem cselekedet alakjában nyilvánul. Nem tanácskozik, hanem határoz. Innen van az, hogy a parlamenti nyilvánosság az egész európai fejlődésben élesen szembenáll a sajtó nyilvánosságával és az időszaki sajtó akkor nyeri el teljes szabadságát, amikor megszerzi a jogot, hogy a parlamenti tárgyalásokat közölhesse s az ott tárgyalt

ügyeket vita tárgyává tegye. Így történt ez Angliában és Franciaországban és ez az értelme a magyar fejlődésben Kossuth publicisztikai tevékenységének. A rendi nemesség közvetlen nyilvánossága és a nyomtatott periodikus újság közvetett nyilvánossága egymással áthidalhatatlan ellentétben áll.

Csakhogy a társadalmi kapcsolatok objektívtált eszközeiben beálló változások kisebb megrázkódtatással mennek végbe, mint az a változás, amely magában a társadalmi struktúrában következik be. Sem az írásbeliség kialakulása, sem a könyvnyomtatás feltalálása nem okozott közvetlenül társadalmi forradalmat. A hírlap közvetlen nyilvánosságával szemben tanúsított rendi ellenállás sem volt olyan tudatos, mint az, amelyet a nemesség a rendi kiváltságok eltörlésével szemben fejtett ki. Az a nyilatkozat, amely bizonyítja, hogy az átalakulás mégsem ment végbe észrevétlenül az egykorúak szeme előtt, több mint száz évvel a *Nova Posoniensia* után hangzott el a rendiség egy elkésett védelmezőjének, Ponori Thewrewk Józsefnek ímént már idézett Hazafiúi elmélkedéseiben. Ponori Thewrewk szerint a publicitas kétféle: authentica és non authentica. Magyarországon az authentica publicitas uralkodik és kell, hogy uralkodjék: a követ majdnem minden postával tájékoztatást küld megyéjének, amely azt tárgyalja, elbírálja és a követ számára megfelelő utasításokat ad. A rendszer egyedülvalóságát szerzőnk is érzi, de nem elmaradottságnak látja, hanem büszke rá. „Az itt előterjesztett authentia publicitashoz hasonló helyes nyilvánosság nincs a' külföldön, hol a követeknek instructiókat adni nem szoktak; és ezek választójikat in corpore soha sem tudósítják. Ott egyedül az újságírók hirdetik az országgyűléseken történt dolgokat és tanácskozásokat; és így ők teszik hírlapjaik által a' publicitast: de minőt vallyon? non-authenticat! És ezt mindenki tudja, ki a' külföldi diétákon folyt tanácskozások' előadását egyik külföldi újságban egyképen, a' másokban másképen stb. olvassa.“ Ugyanezt a hibát tapasztalja szerzőnk az éppen folyó 1832—36. évi országgyűlés kezdetétől kiadott „újságleveleknél“, t. i. az Országgyűlési Tudósításoknál. „Itt azt a kérdést gördítem elő, ha szükségünk van-e az eddig gyakorlott authentica publicitas mellett megmaradnunk, vagy helyébe non-authenticat behoznunk, mivel a kettő együtt meg nem állhat? Teljességgel nincs szükségünk, mert eddigi Constitutionk mellett örökre megmaradni kívánunk.“

A Ponori Thewrewk-féle felfogás ideológiai felszámolása a röpirat megjelenésének idején már Magyarországon is folyamatban volt és 1841-ben Eötvös József mint befejezett tényt hirdette ki a „Kelet Népe és Pesti Hírlap“-ban: „Korunk a' discussio' kora; az idő, hol egy-egy hatalmasnak szava, vagy régi szokások minden ellenzést elnémitának, megszűnt; nevek helyébe vélemények léptek...“ De a XVIII. század rendiségének felfogását még teljesen kifejezték Horváth István szavai: „Azt pedig, a' mit Böldegságunkra nézve magunknak tennünk kell, nem a' ditsőség fényétől megvakult Tudósoktól, hanem a' Fejedelem Böltseségétől, a' Kormány Vezetőinek

mély belátásaiktól, és az Ország Gyűlése érett tanácsadásaitól és Végzéseitől várom”.³⁰

A Fejedelem Bölcsesége és a sajtó között valóban aránylag kevesebb az ellentét, különösen, ha az uralkodó felvilágosult abszolutista. Theophraste Renaudot XIV. Lajos és Richelieu árnyékában indítja Gazettejét, Nagy Frigyes és Napóleon csak az ellenzék hangját fojtják el, de saját sajtójukat odaadón istápolják. Annál nagyobb a nehézség az Ország Gyűlése Végzéseit irányító nemesség részéről. Ahol az abszolút uralkodó polgári társadalommal állt szemben, ott az újság, a cenzúra súlya alatt bár, de fejlődhetett, ahol azonban a két réteg közt a nemesség szava döntően hangzott, vagy éppen, ahol az újság közönségét neki kellett volna adnia, ott a hírlapíró póruljárt. A *Merkurjusz Polski*, Kelet-Európa első nemzeti nyelvű újságja, a diétáról akarta tudósítani Lengyelországnak a miénknél nagyobb számú nemességét. Krakkóból Varsóba költözött a szerkesztő az országgyűlés áthelyezésekor, csak hogy az események központjában legyen. Lapja senkinek sem kellett, ő maga félév alatt az adósok börtönébe került. Az 1790-i nagy nemzeti fellángolás Magyarországon nem hozott létre újságot, helyette „a vármegyékkel való levelezés s egyetértés végeztetett.”³¹

A közvetlen nyilvánosságnak a század végéig tartó győzelme a közvetett fölött természetesen szorosan összefügg a nemesség gazdasági helyzetével. Az a nemes, aki „nem is igen olvasott, megyéje ügyei és közigazgatása betöltötték érdeklődési körét”, természetesen nem is folytatott korszerű gazdálkodást. A gazdálkodás primitív módszerei miatt azután nem vehette ki részét a Mária Terézia korában kezdődő gabonakonjunktúrából — ezért szegény maradt, aminek ismét a könyvek, de főleg az újság látta kárát. Viszont a szegényedő kisnemesség, amelynek lába alatt a természetes szaporodás folytán is fokozatosan elolvadt a föld, egyre nagyobb mértékben kényszerült polgári, szakszerű foglalkozásra.³² Már 1767-ből való adat bizonyítja, hogy megindul a nemesi falvakból az elvándorlás, a nemes — most már gazdasági érdekből — taníttatja gyermekeit, gazdatiszteket, kasznárokat nevel belőlük.

A *Nova Posoniensia* számára, mint olvasóközönség, sem a polgárság, sem a nemesség nem vehető számításba. A polgárság számára nem írták volna latinul a lapot, a nemesség pedig sem gazdasági és kulturális helyzete, sem társadalmi fejlődési foka és ennek megfelelő szellemi beállítottsága miatt nem alkalmas még a közvetett nyilvánosság szervének, az újságnak befogadására, nem szólva arról, hogy latinul a nemesség közül is csak azok értenek kielégítően, akik valami szakszerű hivatali vagy értelmiségi foglalkozást űznek.

Tegyük fel még egyszer a kérdést: hol beszéltek tehát még latinul — s akkor megkapjuk az egyetlen lehetséges feleletet: az iskolában. Valóban, az iskolában fogjuk megtalálni a *Nova Posoniensia* közönségét. Ehhez a következtetéshez jutottunk el a közönség más számbajöhető rétegeinek kiküszöbölésével s egyszersmind ez teszi

lehetővé a *Nova Posoniensia* keletkezéstörténetének olyan felfogását, amely az adatszerű forrásaink közt mutatkozó ellenmondásokat és hézagokat kitöltheti.

*

Bél Mátyás egyik levelében maga ajánlja a *Nova Posoniensiát* iskolai olvasmányul Bóhus György késmárki tanárnak: „Nova posoniensia, apud nos imprimi coepta, eo Tibi commendo confidentius, quo sunt latinius scripta. Dabis ergo operam, ut ea publice, in ludo vestro queant legi”.³³ Ennek az egyetlen adatnak az alapján beállítani a *Nova Posoniensia* történetét az iskolai újságolvasás keretébe,³⁴ elhamarkodott következtetésnek látszik. És mégis egyszerre megvilágítaná a *Nova Posoniensia* közönségének kérdését, de a mellett keletkezését és abban Bél Mátyás szerepét is.

Az iskolai újságolvasás gondolata Comeniusnak Sárospatakon készült Schola pansophicájában merült fel először. Megvalósítására Németországban került sor, ahol előbb az egyetemeken tartanak előadásokat az újságokról. Wolfenbüttel és Halle mellett Jenában tartottak ilyen Zeitungskollegiumokat, ez utóbbi helyen az erdélyi származású Schmeitzel Márton előadásainak vázlatát nyomtatásban is megjelentette.³⁵ Az egyetemet követték az ú. n. lovagi akadémiák és végül az iskolák. Comenius terve a pietizmusnak nevezett lutheránus megújulási mozgalom közponjában, August Hermann Francke hallei iskolájában valósult meg először. A Hallet követő többi németországi iskolában az újságolvasási óra csak a *Nova Posoniensia* korát követő évtizedekben honosult meg és csak kevés helyen maradt meg a század végéig.³⁶

Francke, a pietizmus atyjának, Spenernek legnagyobb híru tanítványa, mestere ajánlatára került Halleba, miután pietista eszméi miatt lipcsei lelkészi állását elvesztette. Neveléstanában, amelyet 1711-ben magyarra is lefordítottak, a gótai tanrendszert idézi, amely Comenius hatása alatt állt. 1695-től kezdve egész sor tanintézetet alapított a Halle melletti Glauchaban, ezek közül bennünket közelebbről a nemes ifjak számára létesített pedagógium érdekel. Ennek tantervében három helyen is szerepel az újságolvasás. A primában hetenként két órát fordítanak rá a latintanítás keretében; a lipcsei latin újságot azért olvassák, hogy meganulják az újonnan feltalált dolgok nevét latinul s a mellett földrajzi, történelmi, genealógiai és heraldikai tanulmányaikat ismételjék. (Pontosan azokat a tárgyakat, amelyeket a *Nova Posoniensia* hónapról-hónapra külön mellékletben összefoglal!) A barbarizmusokat és szolecizmusokat helyes latinságra javítják. Egy másik tárgynak, a francia nyelvnek tanításához francia újságokat, végül hetenkint egyszer a földrajzóra keretében német újságokat olvasnak.³⁷

Az újság a földrajz és a történelem tanításának keretében kap helyet, megfelelően a pietista nevelés gyakorlati irányának. És Bél Mátyás éppen ennek a két tárgynak szeretetét hozza majd haza hallei tanulmányútjáról, tudós életműve a magyar földrajz és történelem új alapvetésében összponstosul. Azután még egy példát láthat

Halleban, amelynek talán szerep jut a *Nova Posoniensia* születésében: Francke 1701-ben alapított nyomdáját, amelyből az árvaház évi 2—3 ezer tallér jövedelmet húz és amely 1708-tól kezdve *Hallische Zeitungen* címmel újságot is ad ki.

A hallei egyetem a korszerű tudományos mozgalmak legelőrehaladottabb székhelye volt ekkor Németországban.³⁸ Christian Wolff, Leibniz filozófiájának folytatója és népszerűsítője, Halleban szólalt meg. Bél Mátyás hallei tanulmányútja idején azonban — 1704—1707 — a nagy mesterek közül még csak Christian Thomasius, az osztrák jogtudósoknak, elsősorban Martininak egyik mintaképe tanított, rajta kívül maga Francke volt a legnagyobb hatással hallgatóira. Bél Mátyás Francke bizalmas barátságába férközött. Nemcsak a híres glauchai intézetben adott neki tanári állást, hanem egyetlen lányának nevelését is rábízta; Halleből való távozása után is levelezésben maradt magyar tanítványával egészen haláláig.³⁹

Besztercebányán kezdődik, majd 1714—1721 között Pozsonyban folytatódik Bél Mátyás iskolareformatori tevékenysége. Pozsonyi beiktatása alkalmával az egyházi konventhez tantervet nyújtott be, amely általánosságban a hallei iskolák tantervének másolata. A tanítást gyakorlati irányba terelte, rendszeresítette a tanári értekezleteket, kötelezővé tette a tanulmányi napló vezetését. Többek által részletesen ismertetett tantervében meg az „Ephemerides scolasticae” c. tanulmányi naplóban az újságolvasásnak nincs nyoma. Igaz, hogy 1714-ben még nem volt Pozsonyban nyomda, amelyet a tanterv elkészítésénél számbavehetett volna. Royer Pozsonyba érkezése eleveníthette fel később ezt a hallei tapasztalatot is.

Akkor ugyan már Beer Vilmos volt a rektor. Beer nem Halleban végzett, hanem Jenában, de Francke hatása ott is érvényesült, a tanárok pietisták voltak és ott tartotta újságkollégiumait Schmeitzel Márton. A pietista mozgalmat Magyarországon nemcsak Bél és Beer képviselték. Pozsonyon kívül, amelyet a pietisták ellenségei kis-Hallenak neveztek, Besztercebánya és Győr voltak a szilárd pietista központok. A Dunántúlon a pietisták közül kerültek ki az egyházi vezetők, püspökök és esperesek és ők voltak a legkiválóbb nevelők. 1700 és 1714 között 112 magyar evangélikus diák tanult Halleban.⁴⁰

A pietista központoknak ez a hálózata, pietista lelkészek és tanárok sora már alkalmas lehetett egy pietista iskolai újság elterjedésére. Az ág. ev. közép- és felsőbb iskolák száma ugyan még 1766-ban is csak 35 volt, de lehetséges, hogy alsófokú iskolák is előfizettek a lapra, ha nem diákjaik, akkor tanítóik részére, akik azt a latin nyelv és a modern reális tárgyak tanításánál felhasználták.⁴¹

Ha a *Nova Posoniensia* keletkezése és léte, legalább főrészen, az iskolához kapcsolódik, akkor érthetővé válik, miért szentel lapunk oly részletes tudósításokat az akadémiáknak, a természeti tünemények tudós leírásának és egyszersmind önként adódik a *Syllabus*nak meg a szómagyarázatoknak eredete: az iskolai magyarázat segéd-eszközei és támogatói. A *Nova Posoniensia* 1721. augusztus 20-i szá-

mában a „vinum arte factum“ fogalmának ez a magyarázata: „Brandwein, nostris Palinka“ világossá teszi, hogy a lap olvasói vagy németül, vagy magyarul, vagy szláv nyelven értettek s a latint éppen az újság volt hivatva magyarázni és tanítani számukra.⁴²

Az evangélikus iskolával való szoros összefüggés teszi érthetővé azt is, miért kellett „elsorvadnia“ a lapnak a jezsuiták kezén, mint azt több forrásunk állítja. A jezsuita tanmenetben a hírlapolvasás sehol sem fordul elő és annak verbális-formalisztikus módszerébe nem is volna beilleszthető. A reáliák nem szerepelnek a jezsuita tantervben, a történelem is csak mint melléktárgy fordul elő 1735-től kezdve. A hírlap helyét a jezsuitáknál talán az iskolai színjátászás tölti ki: ez szolgál történelmi események, távoli országok megelevenítésére a diákok előtt.⁴³

*

Van-e valami összefüggés a *Nova Posoniensia* és a XVIII. században keletkezett más latin nyelvű hírlapok között? Csupán a véletlen vagy csupán a latin nyelv „hivatalos“ volta tette, hogy Magyarországon 1838-ig állt fenn latin újság?

Kétséget kizáró módon be tudunk bizonyítani legalább annyit, hogy valamennyi latin újság keletkezése az iskolával függött össze. Azt kellene mindenekelőtt megállapítani, hogyan került a „Collegium novorum publicorum“-ról szóló rendelkezés az 1776. évi Ratio Educationisba. Mária Terézia tanügyi kódexe, amely a hivatalos állami tantervek közül egyetlenként veszi fel a középfokú iskola tárgyai közé az újságolvasást, ezen intézkedésének szellemi gyökereit a pietistákhoz, a hallei iskolákhoz vezetheti vissza.⁴⁴ De a Ratio Educationis szerkesztői között nem volt-e valakinek az új tantárgy bevezetésében különösebb személyes része, aki egyszersmind Bél Mátyásék, pozsonyi kísérletének emlékét is átörökölhette?

A Ratio Educationis szerzőinek kérdése, amelyet eldöntöttek hitt a magyar pedagógiai tudomány, az elmúlt évtizedben új megvilágításba került. Ürményi József e szerint csak a szervezeti kérdésekre vonatkozó első részt szerkesztette, a jezsuita Makó Pálnak pedig csak a latin szöveg javítása, végleges stilizálása tulajdonítható. És Tersztyánszky Dániel, akit harmadik egyenrangú társszerzőnek tartottak, szintén csak a technikai segítőtárs szerepét játszotta az egész alkotás kezdeményezője, értelmi szerzője mellett, aki nem más, mint Kollár Ádám, volt jezsuita, udvari tanácsos, a bécsi udvari könyvtár vezető tisztviselője — és Mária Terézia bizalmas embere, magyar vonatkozású ügyekben titkos tanácsadója. Kollár nevét azért nem említik az egykorúak, mert Magyarországon népszerűtlen volt közjogi könyve miatt, amelyben azt hirdeti, hogy a magyar királyok vallási ügyekben mindig korlátlan hatalommal rendelkeztek. Könyvét 1764-ben Pozsonyban nyilvánosan elégették, annál is inkább, mert abban kikelt a nemesség ellen azért is, hogy az összes terheket a jobbágyságra hárítja át. A klérus részéről pedig az egyházi rend elhagyását vetették szemére. Bécsi környezete protestánsokból és a

felvilágosult abszolutizmus híveiből, a kor toleráns, humanitárius eszméinek magyar előfutáraiból állott. Barátai közé tartozott Benczur József, a késmárki evangélikus iskola nagynevű igazgatója, majd pozsonyi szenátor, akinek a nevét még hallani fogjuk.⁴⁵

Kollár eredetileg az egész Habsburg-birodalom gimnáziumainak reformjáról készített tervet és széles jogkörrel rendelkező főigazgatóvá is kinevezte a királynő. A birodalmi reform tervének keresztülvitelét Martini, a bécsi egyetem nagytekintélyű jogtanára megakadályozta és Kollár helyett Marx Gratián kapott új megbízást, de már kizárólag az osztrák gimnáziumok tantervének elkészítésére, amely életbe is lépett.

Csoka Lajos pontról-pontra kimutatja a Ratio tantervének egyezéseit Kollár első tervével; egyedül az újságolvasásról kénytelen megállapítani, hogy az abból teljesen hiányzik, bár „bevezetésének indokolása nagyon emlékeztet az illetlen hasznos voltának fejtegetésére”. Ez a formai hasonlóság elég arra, hogy Kollár kezenyomára e részben is következtessünk, de nem elég, ha a lényegnek, magának az új tárgynak az eredetét kutatjuk. A *collegium novorum publicorum* gondolatának közvetítője tehát feltehetően nem Kollár, de nem is a csak latin stílusát kölcsönző Makó Pál. Ürményinek, a jogásznak és politikusnak, valamennyi forrás szerint pedig csak a szervezeti és legfeljebb a rendtartási rész feküdt a szívéen.⁴⁶

Ezen az egy ponton tehát vissza kell térnünk Kollár harmadik munkatársához, Tersztyánszky Dánielhez. Tersztyánszky szepesmegyei születésű és katolikus. De szülei előbb Lőcsén, majd Pozsonyban evangélikus iskolába adják. Az utóbbi helyre 1748-ban kerül és hét évet tölt a pozsonyi ev. liceumban, amelynek igazgatója ekkor Tomka-Szászky János, ugyanaz, akinek a *Nova Posoniensia* keletkezésére vonatkozó szóbeli előadását kétszáz év óta ismétlik azok, akik lapunkkal foglalkoznak. Iskolatársai között szerepel — Cornides Dániel és Czirbesz Jónás, Kollár felvilágosult magyarországi barátai mellett — Institoris-Mossóczy Mihály, a pozsonyi bejegyzés írója. Amit Tomka-Szászky Mossóczynak elmondott, nem mondhatta-e el hét évig kitartó tanítványának is?

1761-ben Tersztyánszky Bécsbe kerül. Kollár maga mellé veszi és egyre bizalmasabb barátságába fogadja. 1771-ben magyar tudós társaságot szervez és ugyanebben az évben *Allergnädigst privilegierte Anzeigen* címmel folyóiratot alapít, amely teljes egészében Magyarországnak szól. Mind a társaság, mind a lap ötlete, mint kiderült, Kollártól származik és a vezetést is ő tartja kezében. De a kortársak úgy tudják, hogy Tersztyánszky a szerkesztő.

A Kollárral ápolt barátság a Ratio keletkezése idején már több, mint tízéves. Nem lehet-e ennyi idő alatt az alárendelt pártfogoltból bizalmas tanácsadó? Úgyszólván teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az újságolvasás gondolatát Tersztyánszky sugallta. Ha pedig így van, akkor a *Nova Posoniensia* nem maradt hatás nélkül a magyar pedagógiai törekvések sorában.

De még kevésbé a latin nyelvű újságalapítások láncolatában. A *Ratio Educationis* CLV. §-a szerint az iskolai célra szolgáló hírlapot a királyi egyetemen fogják szerkeszteni. Ürményi 1776-ban Piller Celestin kőszegi piarista igazgatót bízta meg a *studium novorum* módszertanának megszerkesztésével. Piller kézírata, meg egy német nyelvű tervezet ugyanerről a tárgyról azt bizonyítja, hogy az újság terve nem volt egykönnyen megvalósítható. Magával a tantárggyal szemben is ellenállás mutatkozik és Piller jellemző módon ezt úgy akarja kivédeni, hogy a tárgy buzdító erkölcsi tanulságait emeli ki, az ifjúságnak az újság által szolgáltatandó fenkölt példákat és — elvként állítja fel, hogy a *collegium novorum publicorum*ot csak válogatott diákoknak adják elő, elsősorban a nemes származásúaknak, a többiek közül pedig csak a kiváló tanulók vehessenek részt, mintegy jutalomként! Ime, a közvetlen nyilvánossághoz ragaszkodó rendiség védekezése: ha már kell hírlap, akkor azt legalább ne olvashassa akárki. — A másik, névtelen elgondolás a hírlapot főleg recenziókkal kívánná megtölteni, de még így sem bízik a dolog kimenetelében, mert ha németül írnák, akkor Magyarországon nem lenne hatása, ha latinul, akkor külföldön nem olvasnák. Ez a terv már elfelejti, hogy az újságot elsősorban a latintanítás céljára akarták használni.⁴⁷

De elfelejti a helytartótanács is, amelynek az utasítására az egyetem 1778-ban újabb újságtervet készített. A királynő ennek alapján el is rendelte a hírlap megindítását, de a rendeletet az egyetemi költségvetés egyéb nagy terhei miatt három hét múlva visszavonták. Ekkor a helytartótanács az *Allergnädigst priv. Anzeigen* 120 megmaradt példányát vásárolta meg az iskolák számára, Tersztyánszky és Kollár németnyelvű folyóiratát.⁴⁸

Még 1780-ban is az előkészítő tárgyalások stádiumában van az egyetemi újság terve. Ekkor kerül Tersztyánszky Pozsonyba és ez újabb lendületet ad az ügynek. Felterjesztések mennek a helytartótanács tanügyi bizottságához, amely most már az egyetem helyett az iskolákhoz fordul. Legalább is a pozsonyi kat. gimnázium tanári kara 1780. április 5-én foglalkozik az újság kérdésével, amely a tanácskozáson úgy szerepel, mint Tersztyánszky Dániel helytartósági tanácsos terve.⁴⁹

Tersztyánszky tehát nem alkuszik. Ragaszkodnék-e ennyire az egyetemi laphoz, ha az egész gondolat nem az övé volna? És mégis két meglepő fordulatról számolnak be a további adatok. Az egyik azt mondja, hogy az 1776—77. iskolaévben a pozsonyi kat. iskolában (a jezsuita kollégium utódja) hetenként kétszer maga az igazgató rendszeresen megtartotta az újságolvasó órát. A másik pedig, hogy az egyetemi újság terve 1790-ben megvalósult az *Ephemerides Budenses* megindulásával.⁵⁰

Ha csak 1790-ben indult az egyetemi újság, akkor mit olvastak Pozsonyban 1776-ban? Kérdezzük meg magát az *Ephemerides Budenses*t, felelni fog. „Nuncium“ c. hirdetésében visszapillant a magyarországi latin hírlapirodalomra s mint említettük, ismeri őset,

a *Nova Posoniensiát* is. Utána — mondja — német-, magyar- és szláv nyelvű hírlapok keletkeztek az ország különböző városaiban, végül ismét alapítottak egy latin nyelvű újságot. Címét nem mondja, de szerkesztőjét igen: Szinerszegi Keresztúri József, bécsi ágens, aki lapját egészen addig tartotta fenn, amíg az elhúnyt II. József bevezette a német hivatalos nyelvet. És — újabb meglepetés — Kereszturi a lapot Bécsben adta ki. De, folytatja a budai újság, noha külföldön készült a lap, nem mehetünk el mellette szó nélkül, mert magyar írta és egész országunkban „audissime legebantur”.⁵¹

Kereszturi József lapja, az *Ephemerides Vindobonenses*, 1776-ban indult, egy évvel a *Ratio* megjelenése előtt. Kereszturit nem találjuk említve Kollár tudós barátai között. Pedig több munkája jelent meg, és ezekben a felvilágosult abszolutistákat, Mária Teréziát és főleg II. Józsefet dicsőítette, tehát ugyanabban a szellemben dolgozott, mint a Kollár és Tersztyánszky köré csoportosuló aulikus-felvilágosult társaság. Véletlen-e, hogy lapja éppen a legjobb pillanatban indult, akkor, amikor az *Allergnädigst priv. Anzeigen* megszűnik — még pedig szerkesztői szerint valami „egészen hihetetlen” okból — és amikor a magyar iskolák éppen ilyen újságra várnak? És vajjon nem az-e a legvalószínűbb, hogy Pozsonyban s talán máshol is ezzel a lappal kezdődött a *Ratio*-kívánta újság-kollégium megvalósítása — amire a lap alapítója jó előre számíthatott? Két megállapítás az *Ephemerides Vindobonenses* bevezetéséből és tartalmából mindenesetre tényként adódik: 1. a lap a tanulóifjúság céljára történő felhasználásra számított, e célra ajánlotta hasábjait; 2. Magyarország állt érdeklődése előterében és elsősorban magyar olvasókra számított.

A latin nyelvű újságok között tehát az *Ephemerides Budenses* a harmadik helyre kerül. Nem ez volt a tervezett egyetemi lap; hivatalos támogatásra nem is számíthatott volna szélsőségesen felvilágosult irányzata miatt. Sorait a cenzúra sokszor megritkította. De hogy olvasóközönségét az iskola körében kereste, akár két elődje, az bizonyos. Tervezetében előtérben állanak az akadémiai eseményekről adandó beszámolók, vizsgákról szóló jelentések. 1791. november 8-i számában pedig azzal hívja fel az iskolákat közös előfizetésre, hogy az újságolvasást a *Ratio Educationis* is ajánlja.

A hátralevő latin időszakos irodalom részletes ismertetésétől itt most már el is tekinthetünk. A selmecbányai, illetve besztercebányai *Novi Ecclesiastico-Scholastici Annales* már címében kifejezi az iskolával való összetartozást. Az 1804-ben indult pozsonyi *Ephemerides Statistico-Politicae* pedig Belnay György Alajos akadémiai tanár kiadványa és tartalmában ugyanakkora helyet juttat az iskolai ügyeknek, mint budai elődje. Belnay latin újságja Bél Mátyás örökségét 1838-ig tartja életben.

Az újságalapító kedv Magyarországon mindig az iskolából indult ki. És ez kiterjed a nem-latinnyelvű hírlapirodalomra is, talán az egyetlen *Ofnerischer Mercurius* kivételével. Ez látszik az egyetlen

„polgári“ jellegű hírlapalapításnak, bár valószínűbb az, hogy közvetlenül a *Wienerisches Diarium*tól nyerte az ösztönzést. A *Pressburger Zeitung* szerkesztője, Windisch, a pozsonyi ev. liceum növendéke volt, sőt felesége Beer Vilmosnak, a *Nova Posoniensia* egyik feltételezett szerkesztőjének volt a leánya. Nyomtatója, Landerer is Royer utóda volt. Az *Allergnädigst priv. Anzeigen* Tersztyánszky személyén keresztül szorosan összefügg a Ratio Educationisszal. Ennek a folytatása akart lenni Windisch folyóirata, az *Ungarisches Magazin*. Kovachich Márton György *Merkur von Ungarn*-ja egyébbel sem foglalkozott, mint iskolai ügyekkel. A *Neuer Kurier aus Ungarn* egyik szerkesztője az a Haliczka András, aki Bécsben résztvevett Kollár átképző tanfolyamán, amelyet a gimnáziumi reform bevezetéséhez alkalmazandó tanároknak tartott.⁵² Schedius Lajos, az utolsó jelentős németnyelvű lapszerkesztő, Windisch veje volt és szintén a pozsonyi evangélikus tradíció örököse. Végül ugyancsak luteránus tanárok voltak az első szlovák hírlap, a *Presspurske Nowiny* szerkesztői.

De a *Nova Posoniensia* iskolai hagyományait örökölte az első magyar nyelvű hírlap is. Ráth Mátyás győri származású evangélikus lelkész, a magyarországi pietizmus egyik központjában élte le ifjúságát, majd Pozsonyban Windisch köréhez csatlakozott. A *Magyar Hirmondó* Tudósításában egyetlen emberre hivatkozik, akitől az újság ötletét és tervét származtatja és ez nem más, mint Benczur József városi tanácsos, aki tanárkorában a késmárki luteránus gimnáziumot híressé tette, Kollár barátja, az *Allergnädigst priv. Anzeigen* szorgalmas munkatársa, a felvilágosult udvar egyik magyarországi exponense volt. És a *Magyar Hirmondó*t is olvasták az iskolában.⁵³ „Némelly érdemes Tanítóknak olyan nagy jó-akaratjokkal dicsekedhetem, hogy ezen leveleket tanítványjaikkal olvasgatni s nekik fejtegetni méltóztatnak“ — írja Ráth Mátyás. A századvég utolsó hírlapjainak egyike, a bécsi *Magyar Hirmondó*, szintén „Oskoláknak, Professoroknak“ küldi példányai egy részét, igaz, hogy már ingyen.

A század végére valóban kialakult a magyar hírlapirodalom közönsége, amely már nem szorul rá, hogy külön tanítsák az újságolvasásra. Ennek az új közönségnek a struktúráját a hírlapirodalom szemszögéből részletesen megvizsgálni már kívül esik ennek a tanulmánynak a keretén. Kétségtől van benne a szakszerű műveltség felé törekvő új nemesi rétegnek, meg az azzal hovatovább összeolvadó honoráciorosztálynak, amelyre a nemesség lassan-lassan kiterjeszti jogai egy részét. Mindkét réteget az az iskola nevelte, amely egyúttal az újságolvasást is, mint „tantárgyat“ velük megkedveltetni iparkodott és természetesen hozzájárultak ehhez a neveléshez maguk az újságok is.⁵⁴ Mindkettőből az egységes intellektuális réteg csak 1848-ra alakul ki véglegesen és csak akkor teszi meg a döntő lépést a hírlapirodalom a nép széles rétegei felé a néplapok formájában. Iskolai lap, nemzeti nyelvű nemesi-honorácior közönségnek szóló hírlap, végül a nemzet egészét átfogó politikai

hírlap — ezek volnának a magyar sajtó fejlődési stádiumai a közönség szemszögéből nézve.

Minden valószínűség szerint első valóban rendszeres hírlapunk, a *Nova Posoniensia*, az iskolából indult ki. Noha a szerkesztők kérdésében véglegesen nem foglalhatunk állást, mégis elfogadhatónak kell tartanunk Bél Mátyás és a pozsonyi evangélikus tanárok kezdeményező szerepét. Az újság keletkezéséhez a szatmári békét követő átmeneti korszak adta meg az alapot: cenzúra nem volt és az uralkodóház a felkelésekből azt a tapasztalatot szerezte, hogy Magyarországot nem szabad meghagyni elnyomott és elmaradott állapotában. Az abszolút uralom a felvilágosult irány felé indult el. Innen az a nagy megbecsülés, amelyet Bél Mátyás, a protestáns tudós, az udvar részéről élvezett. A protestánsok felé az udvarban megvolt a hajlandóság a békésebb közeledésre: az 1715-i országgyűlés bizottságot küldött ki helyzetük kivizsgálására. Nem véletlen, hogy a bizottság üléseiről szólnak a *Nova Posoniensia* leggyakoribb és úgy szólván egyedüli magyar vonatkozású politikai hírei.

De a tolerancia szelleme még éppen a magyar rendi rétegeket nem hatotta át. Az egykorú vallásos irodalom erősen protestánsellenes és éppen a katolikus restauráció feléledését üdvözlí a Habsburg-uralkodó győzelmében.⁵⁵ Az uralkodó pedig a Pragmatica Sanctio keresztülvitele érdekében kénytelen megkötni ezzel a rendi réteggel a kompromisszumot. A protestánsok háttérbe szorulnak. Egyes kiváló képviselők, meg nem-protestáns tudósok és írók is — a Kollárok, Benczurok és Tersztyánszkyak — Bécs köré gyűlekeznek, ahol Mária Terézia idején, Sonnenfels és Van Swieten befolyása alatt egyre erősödik a felvilágosodás. A felvilágosodás programjához tartozik az egész birodalom gazdasági és kulturális felvirágoztatása. Magyarországon e törekvéseknek útját állja a rendiség. A közös teherviselés elutasítása a merkantilista szellemű újjáépítést lehetetlenné teszi. Egy lehetőség marad: a nevelést bekapcsolni a felvilágosult abszolutizmus építő terveibe, azon keresztül megváltoztatni a nemesség gazdálkodási rendszerét és fokozatosan esetleg politikai álláspontját is.

Ebbe a nevelő programmba jól beilleszkedik az újság. A nemességet az iskolában kell megtanítani újságot olvasni — ez a gondolat származhatott a pozsonyi tapasztalatból kiinduló és az udvarhoz közelálló nevelésügyi szakértőktől. A megvalósítást a Ratio Educationis ismeretes paragrafusa hozta volna meg.

További kutatásoknak kellene tisztázni, helyes-e ez a feltevés, vagy sem. Végleges tényként csak azt állapíthatjuk meg, hogy az iskolai újságolvasás nem véletlen kuriózum a magyar pedagógia történetében és döntő tényező a XVIII. századi magyar sajtó fejlődésében. Valamennyi magyarországi latinnyelvű rendszeres hírlap az iskolával valamilyen összefüggésben indult. És az iskola hatott a nem latinnyelvűek megindulására is. Hírlapolvasó-közönségünk az első hírlap megindulásakor még nem volt, a gondolatközve-

títés új formájával az egykorúak nem tudtak mit kezdeni. A felvilágosult századnak nagyon megfelelt, hogy azt az iskola karolja fel és további kifejlődéséhez ő nyújtson segítséget.

¹ Máté Károly: Az első magyarországi hírlap kérdése. Bp. 1943. — Esze Tamás: A Mercurius-kérdés revíziója. (Sajtó alatt.)

² A Nemzeti Múzeum példányát és 7 számból álló másodpéldányát leírta Th[aly] K[álmán]: „Nova Posoniensia”. Századok. 1872. 427—428. l., az akadémiai példányt Hellebrant Árpád: Figyelmeztetés Valentinus Bujdosó úrnak. Magyar Könyvszemle. 1876. 206—207. l., a pozsonyi példányt Harmath Károly: A pozsonyi evang. lyceumi könyvtár régi nyomtatványainak és kézirat-gyűjteményének ismertetése. (Klly. a pozsonyi ev. lyceum 1877/8. és 1878/9. évi értesítőiből.) 27—28. l. — Az akadémiai példányt, amelyet a Magyar hírlap-irodalom első századában (Bp. 1941.) fel nem lehetők jeleztünk (49. l.), ez alkalommal Melich János akadémiai főkönyvtáros úr szíves segítségével megtaláltuk. A Syllabus csak ebben a példányban van meg.

³ Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története. Bp. 1887. 12—13. l. — Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. IV. kötet. 67. l.

⁴ Haán Lajos: Bél Mátyás. Bp. 1879. 34. l.

⁵ A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával. Pozsony, 1896. L. még u. a.: Érdekes adatok a Bél Mátyás-féle hírlaphoz. Nyugatmagyarországi Híradó. 1902. jan. 5.

⁶ I. h.

⁷ A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története. Pozsony, 1906. (A továbbiakban: Ág. ev. tört.) II. 99—100. l.

⁸ U. o. II. 10—12., 51—53., Markusovszky, i. m. 224. l.

⁹ Hírlapirodalmunk a XVIII. században. Vasárnap Ujság. 1862. 291—392. l.

¹⁰ Analecta civitatis Posoniensis. Fol. lat. 3801. 132—160. lev.

¹¹ Statistik des Königreiches Ungarn. Ofen. 1809—1811. I. 33—38. l.

¹² Topographisch-statistisches Archiv des Königreichs Ungarn. Wien. 1821. I. 409.

¹³ Pressburg und seine Umgebungen. Pressburg, 1823. 161. l.

¹⁴ Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ... Posonii et Lipsiae 1785. 262—263. l. 2. kiad. Budae 1808. 433. l.

¹⁵ Szabó József: A pozsonyi könyvnyomdák története. Gutenberg. 1866. 20—23. sz. U. a. A Landerer nyomdász-család. Vasárnapi Ujság. 1867. 31. sz. Ballagi Aladár: A magyar könyvnyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877. Bp. 1878. 120—122. l. Josef Fitz: Die Buchdruckerfamilie Royer in Ungarn, Gutenberg-Jahrbuch. 1927. 85—90. l. Velük szemben Alois Pichler: Die Entstehung der Pressburger Zeitung. Pressburg, 1913. 18—22. l. szerint Royer 1718-ban lett pozsonyi polgár, a nyomdát 1720-ban alapította, a nagyszombati konzisztóriummal való viszálya 1720-ban folyt. Állításait egyedül Pichler támasztja alá levéltári anyaggal. Viszont tény, hogy 1718-ban már jelent meg Royer-féle nyomtatvány. V. ö. Joannes Németh: Memoria typographiarum incltyi regni Hungariae. Pestini, 1818. 123. l.

¹⁶ Pl. 292. l.

¹⁷ Schermann Egyed (Adalékok az állami könyvcenzura történetéhez... Bp. 1928. 18. l.) ezt a téves adatot Ballagi Gézától (A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888. 26. l.) veszi, ő pedig Ponori Thewrewk József: Hazafiúi elmélkedések (Pozsony 1844. 29. l.) c. művéből; P. Thewrewk konzervatív politikus, aki éppen a privilégiumok jogosságát akarja bizonyítani ezzel a feltevéssel. — Pichler, i. m. 9—14. l.

¹⁸ Ennek a rendeletnek a keltét Schermann i. m. 17. sk. l. tévesen 1720. március 30-ra teszi. A rendelet eredeti nyomtatott példánya megvan az Orsz. Levéltárban (Acta Jesuitica irregistrata. Fasc. 2.). Ugyanott a Pozsonyba küldött kísérőlevél Nagyszombatból, 1721. jún. 17-ről keltezve: „Mitto Re. Va. Privilegium ab Augustissimo Imperatore nobis circa librorum revisionem con-

cessum, ut illud etiam Senatu Posoniensio... promulgetur, et post primulgationem Re. Vae. restituatur in Collegio suo perpetuo servandum, ut Ras. Va. et Ris. Vae. Successores secundum potestatem in Privilegio expressam eodem uti possint." Ugyanebben a számban van a rendeletnek még egy, Horváth Mihály és Bertalanffy György pozsonyi kir. táblai nótáriusok által hitelesített példánya.

¹⁰ "... non vana erit coniectatio, Scythicum esse characterem, forte qualem, sub Litteraturae Hunno — Scythicae nomine non ita pridem auctor huius edidit."

²⁰ Pl. 1721. szept.

²¹ Schönwitzky Bertalan: A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története. Pozsony, 1896. 198. l.

²² Ág. ev. tört. 359—370.

²³ Hóman—Szekfű: Magyar történet. IV. 555. A. V. ö. még Ág. ev. tört. 315—333., 400—403. — A jezsuiták szerepéről a Pressburger Zeitung szerkesztésében l. Gárdonyi Albert: A Pressburger Zeitung megindítása. Magyar Könyvszemle. 1941. 121—131. l.

²⁴ Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp. 1926. 3. l.

²⁵ Alszeghy Zsolt: Nemzetietlen-e irodalmunknak úgynevezett „nemzetietlen kora”? Bp. 1942. — Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1946. 104—105. l.

²⁶ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp. 1926. 567—568. l. — Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. 1924. 102—103. l. Dezsényi Béla: Hírlapirodalmunk a sajtószabadság jegyében. Az Ország Utja 1943. március.

²⁷ V. ö. Hóman—Szekfű, i. m. 568 l.; a továbbiakra nézve l. még u. o. 318., 324—328. l.

²⁸ Pannóniai Féniksz. Bécs, 1790. 119., 227., 234—235. l.

²⁹ Dezsényi Béla: A magyar hírlap útja közönség és kiadó között a XIX. század első felében. Magyar Könyvszemle. 1943. 413—428. l., ugyanott a további irodalom.

³⁰ Idézve P. Thewrewknél.

³¹ Emil Löbl: Kultur und Presse. Wien. 1901. 264—266. l. — Dezsényi Béla: Az időszaki sajtó története a Dunatáj országaiban. Bp. 1947. 6. l. — Keresztesi József: Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből... Bp. 1868. 189. l. — Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon. 1790—1848. 98., 117—119. l.

³³ Haan, i. m. 34. l. Nem mondja, hogy a levél hol található.

³⁴ Erről l. Máté Károly: Sajtó és nevelés. Bp. 1947. Az alábbiakban Máté kitűnő összefoglalásának adatait külön utalás nélkül felhasználjuk és csak az ott nem található forrásokat idézzük.

³⁵ Abriss zu einem Zeitungs-Collegio welchen er in einem publico collegio seinen Herren Auditoribus zur Continuation der neuen Historie umständlich und deutlich erläutern will. Jena, 1723.

³⁶ Ottó Groth: Die Zeitung. IV. köt. Berlin—Mannheim Leipzig. 1930. 230—237. l. — Az alábbiakhoz Máté i. m. és Groth mellett l. Payr Sándor: A pietizmus paedagógiája. Theologiai Szaklap. 1907. 43—65., 137—161., 221—232., 270—290., 1908. 70—94., 181—193. l. — A pietizmus magyarországi története: Szent-Iványi Béla: A pietizmus Magyarországon. Bp. 1936. Francke műveit kiadta Karl Richter. Berlin, 1871.

³⁷ Richter kiadásában 514., 519. és bev. 278., 283., 287. l.

³⁸ Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899—1902. II. 17—20. l.

³⁹ Haan, i. m. 17—28. l. Bél tanügyi reformjaihoz l. még Markusovszky, i. m. 165—204. l.

⁴⁰ A pozsonyi iskolai „Ephemerides”-nek 1718-tól 1754-ig terjedő kötetei alapján ismertette Bél és utódjai tanmenetét Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881. 370. stb. l. Az újságolvasás legfeljebb a prima tananyagába illet volna, ahol maga a rektor tanította a

legújabb kor egyetemes történetét — de nem történik róla említés. — Hóman—Szekfű, i. m. IV. 368. l.

⁴¹ Az iskolák száma: Fináczy, i. m. II. 194. l.

⁴² Fináczy, i. m. 93—116. l.

⁴³ Pl. Hóman—Szekfű, i. m. IV. 384. l. — A Nova Posoniensianak elvételére vonatkozó állítást valószínűsíti, hogy az evangélikusok által megőrzött pozsonyi példány éppen a kritikus júl. 29-i számmal végződik, a továbbiak már hiányzanak és csak a Nemzeti Múzeum példányában vannak meg.

⁴⁴ Máté, i. m. 6. l.

⁴⁵ Fináczy, i. m. II. köt. 41., 99., 236—257. l. Csóka J. Lajos: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936; Kül. 18—19., 94—101., 133., 140., 167. l.

⁴⁶ Bár észrevette, hogy az 1806-i második Ratióból az újságot olvasás kimaradt. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. Bp. é. n. I. köt. 305. l.

⁴⁷ Orsz. Széchényi Könyvtár. Fol. lat. 2997.

⁴⁸ Waldapfel József: Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. Bp. 1935. 24. l. Az alábbiakhoz l. még u. o. A hazai hírlap- és folyóiratirodalom történetéhez. Magyar Könyvszemle. 1930. 55—89. l.

⁴⁹ Schönwitzky, i. m. 221—222. l.

⁵⁰ Schönwitzky, i. m. 281—282. l. Kornis, i. m. 15. l. jegyz. Schönwitzky levéltári anyagból merít, Kornis következtetését arra alapítja, hogy az Ephemerides Budenses egy közleményében hivatkozik arra, hogy azt valóban olvasták némely iskolában.

⁵¹ Szinnyei (Magyar írók) Wurzbach életrajzi lexikona nyomán említi, hogy Kereszturi latin lapot adott ki, de címét nem tudja. Az Ephemerides Budenses sem említi. De más nem lehet, mint az Ephemerides Vindobonenses. Két latinnyelvű hírlapot ugyanakkor nem adtak volna ki Bécsben, különösen nem a tanulóifjúságra való utalással. — Valjavec (Karl Gottlieb von Windisch. Bp. 1936. 20. l.) nyilván csak a címét hallotta az Ephemerides Vindobonensesnek, másképp nem mondaná, hogy a félszázaddal előbb élt Nova Posoniensia annak másolata. — Hogy valóban az Ephemerides Vindobonensist olvasták egyes iskolákban, arról l. Fináczy, i. m. 359—360. l.

⁵² Csóka, i. m. 18—19. l. Waldapfel, i. h. Merkur von Ungarn. 1786. 872—873. l. (Kovachich saját lapját ajánlja az iskoláknak olvasmányul a meg nem indult egyetemi újság helyett.) Kósa János: A Neuer Kurier története. Magyar Könyvszemle. 1941. 150—166. l.

⁵³ Genersich János: Über die jetzige Verfassung der protestantischen Schulen in Ungarn. Wien, 1803. 16. l. Csóka, i. m. 102. l. Magyar Hírmondó. 1780. 599. l. 74. levél. A magyar hírlapirodalom első százada. 34. l.

⁵⁴ Mérei, i. h. Kósa, i. m. kül. 381—384. l.

⁵⁵ Alszeghy Zsolt, i. m. U. a. A könyv és olvasója. Magyar művelődéstört. Szerk. Domanovszky S. IV. 485—516. l. Kulcsár Adorján: Olvasóközösségünk 1800 táján. Bp. 1943. 33—69. l.

⁵⁶ Alszeghy, i. m. 11—12. l.